

“TERMINOLOGIYA VA DIALEKTOLOGIYANING ZAMONAVIY MASALALARI”
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari

“TERMINOLOGIYA VA DIALEKTOLOGIYANING ZAMONAVIY MASALALARI”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy
anjumani materiallari

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI
O‘ZBEK SHEVASHUNOSLIGI MARKAZI
SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA
OSHIRISH MARKAZI SAMARQAND VILOYATI HUDUDIY
BO‘LINMASI

“TERMINOLOGIYA VA DIALEKTOLOGIYANING
ZAMONAVIY MASALALARI”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2023

2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 54.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 73.
4. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 115.
5. Поливанов Е.Д. Образцы не-иранизованных (сингармонистических) говоров узбекского языка. Говор города Туркестана // Известия АН СССР, Сер. VII. – Л., 1929. – С. 518.
6. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962. – Б. 228-229; Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 54.
7. Йўлдошев Т. Тожикистон ўзбек шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 21.
8. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. Тошкент: Фан, 1984. – Б. 126.

Denov qarluqlari shevasida fonetik jarayonlar

Turdialiyev Anvarbek,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
tayanch doktoranti

Annotatsiya. O‘zbek shevalari o‘zining murakkabligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turadi. 20-30-yillarda o‘zbek shevalarini o‘rganish uchun tamal toshi qo‘yilgan bo‘lsa, 50-yillarga kelib bu nuqta ayni cho‘qqisiga chiqqan davr hisoblanadi. Bu davrda o‘zbek shevalarini areal zonalarga ajratib o‘rganish boshlandi va shevalarni o‘rganishda yangi bir tadqiqotlarni yuzaga keltirdi. Shu davrgacha o‘rganilgan o‘zbek shevalar asosida o‘zbek shevalari dialekt zonalarga ajratildi va qayta tadqiq qilish boshlandi. Albatta, shevalar(til) bu ijtimoiy hodisa bo‘lganligi sababli davr nuqtayi nazaridan qayta o‘rganishni boshlar bu to‘g‘ri qaror hisoblanadi. Biz ushbu kichik tadqiqotimizda “Denov kichik dialekt zonasi”dagi ba’zi fonetik jarayonlarga to‘xtalamiz.

Kalit so‘zlar: assimilatsiya, dissimilatsiya, eliziya, metateza, spirantizatsiya, hodisa, jarayon.

Surxondaryo viloyati Denov tumani shevalari o‘zbek shevalari tarkibidagi o‘rganilmagan kichik areal zona[5:105] hisoblanadi. Denov tumani Sariosiyo, Uzun, Oltinsoy va Sho‘rchi tumanlari bilan chegaradosh bo‘lib tumanda qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi aholi

vakillari qarluq lahjasida soʻzlashuvchi aholi vakillari hamda tojik tilli aholi bir necha asrlardan buyon birga, qoʻshnichilikda yashab kelmoqda. Biz kichik tadqiqotimida Denov qarluqlari shevasidagi fonetik hodisalar haqida biroz toʻxtalmoqchimiz. Denov qarluq shevasida ham boshqa turkiy tillarda boʻlgani kabi tovush oʻzgarish xususiyatlari mavjud. Talaffuzda nutq organlarining faoliyatini yengillashtirish ogʻzaki nutqni ixchamlashtirishga boʻlgan intilish tovushlarning har xil kombinator-pozitsion oʻzgarishlarini yuzaga keltiradi. Bu xususiyat barcha oʻzbek shevalarida bor, ammo shevalarda tarqalishi har xil. Mazkur shevalarda ham ogʻzaki nutq jarayonida yuzaga keladigan assimilatsiya, dissimilatsiya, eliziya, metateza, spirantizatsiya kabi hodisalar borki, ular amal qilish xususiyatiga koʻra Denov qarluq shevalarida ham turli xil koʻrinishlarga ega.

Assimilatsiya. Denov qarluqlari shevasida toʻliq va toʻliqsiz assimilatsiya hodisasi mavjudligi quyidagi tovushlarda kuzatiladi:

Fonetik jarayonlarni yoritishda Ustoz dialektolog, professor Sh. Shoabdurahmonov yoʻlidan bordik.

Toʻliq (progressiv) assimilatsiya:

ld > ll: aldadi ~ ällädi, oldiga ~ älligä, keldi ~ kelli, boʻldi ~ bolli, qildi ~ qilli;

ln > ll: qoʻlni ~ qolli, tolni ~ tälli, yoʻlni ~ jolli, Jalolni ~ Žälälli, Jamolni ~ Žämälli;

mb > mm: kambagʻal ~ kammayal;

td > tt: ketdi ~ ketti, totdi ~ tätti, otdan ~ ättän, ketdi ~ ketti, sutday ~ suttäj, yoʻqotdim ~ yoqättim;

pm > pp: boryapmiz ~ bäräppiz, kelyapmiz ~ keläppiz, ketyapman ~ ketjäppän, boryapman ~ bärjäppän, qilyapmiz ~ qiljäppiz, ishlayapmiz ~ išläjäppiz, yozibman ~ jāzippän, toʻpmas ~ töppäs;

Denov qarluqlari shevasi faqat asosda emas balki, qoʻshimchalar qoʻshilganda ham assimilatsiya kuzatiladi. Masalan: **n tovushi:** bilan boshlanadigan affiks oʻzaklarga qoʻshilganda assimilatsiyaga uchraydi[102].

nd > nn: nondan ~ nännän, mendan ~ mennän, sendan ~ sennän, undan ~ unnän, boysundan ~ bājsunnän;

rn > rr: temirni ~ temirri, kampirni ~ kämpirri, shipirni usti ~ šipirri usti;

mn > mm: akamni ~ äkämmi, tomni ~ tämmi, xolamni ~ xālammi, salomni yeb yuborgan ~ sālāmmi jevärgän, uzumni ~ uzummi;

tn > tt: otni ~ ätti, itni ~ itti, Nematni ~ Nemätti, biletni ~ biletti;

zn>zz: ko‘zni ~ kozzi, tuzni ~ tuzzi, bizni ~ bizzzi, qizni ~ qizzzi, narsamizni ~ narsämizzzi;

sn>ss: misni ~ missi, majlisni ~ mäžlissi;

kn > kk: tokni ~ täkki, nokni ~ nokki, elakni ~ eläkki;

pn//bn > pp: gapni ~ gäppi, qopni ~ qäppi, kitobni ~ kitäppi;

chn > chch: yog‘ochni ~ jāyāčči, cho‘michni ~ čomicči, omochni ~ amāčči;

shn > shsh: ishni ~ išši, toshni ~ tāšši, boshni ~ bāšši;

dch>chch: dardchil ~ dārččil, tanqidchi ~ tanqičči;

To‘liqsiz (progressiv) assimilatsiya:

šg>šk: kelishgan ~ keliškän, tushgan ~ tuškän;

sg> sk: kesgan ~ keskän, o‘sgan ~ oskän;

To‘liq (regressiv) assimilatsiya

rl > ll: yerlarda ~ jellä:dä, borlar ~ bällä, qimirlash ~ qimillaš, birga ~ billä, bozorlik ~ bāzällik;

dj > žž: badjahl ~ bāžžähl, budjet ~ bužžet;

nl>ll: tanladi ~ tällädi, bir tiyinlik ~ birtillik, to‘rt kunlik ~ torkullik, xotinlar ~ xätilla, yaqinlashdi ~ jaqillašti, xotinlikka olsinlar ~ xätillikka āsillä, kelganlar ~ kegällär, kelsinlar ~ kesillär;

tl>ll: hatladi ~ hällädi, qatlama ~ qallama, rahmatli ~ rähmälli;

rl>ll: to‘g‘rila ~ toyilla;

rn>nn: tirnoq ~ tinnā:γ, karnay ~ kännäj, surnay ~ sunnäj, turna ~ tunnä, qorni ~ qanni||qänni; burnim ~ bunnim, o‘rnida ~ onnida, o‘rnashdi ~ onnäšti, bir narsa ~ binnäsä, bir nima ~ binnimä;

nm>mm: aylanma ~ äjlämmä, ko‘nma ~ kommä, ishonma ~ išämmä;

zs>ss: yuzsiz ~ jussiz, yuz so‘m ~ jussom, ko‘zsiz ~ kossiz;

yn>yy: oyni ~ ājji, choyni ~ čājji, joyni ~ žājji, to‘yni ~ tojji, omon yor ~ amājjār;

To‘liqsiz (regressiv) assimilatsiya

bs<ps: kelibsan ~ kepsän, chiqibsan ~ čiqip-san, qilibsan ~ qilip-san;

Dissimilatsiya. Denov qarluq shevalarida dissimilatsiyaning quyida ko‘rinishi uchraydi:

čd<št: ko‘chdi ~ košti, o‘chdi ~ ošti, qochdi ~ qāšti, uchdi ~ ušti, uchta ~ uštä;

r>l: karidor ~ kälidār//kälidāl, zarur ~ zārul, brigadir ~ burgädil, abjir ~ äbžil;

m<n: lampa ~ länpä, kamnoma ~ kännāmä;

sk< sg: keskir ~ kesgir, teskari ~ tesgäri;

qč<xč: kelmoqchi ~ kemāxči, taqmoqchi ~ taxmāxči, quloqchin ~ qulāxčīn, boqmoqchi ~ bāxmāxči;

qt<xt: vaqt ~ vaxt, qirqtir ~ qirxtir//qixtir;

qs<xs: yo‘qsan ~ joxsan, to‘qson ~ toxsan, chiqsa ~ čixsa, qo‘rqsa ~ qoxsa;

Metateza:

jr~rj: sayrob ~ sārjāb, faryod ~ päjrāt, zuriyod ~ zijrāt, daryo ~ dājrā;

yr~ry: to‘g‘ri ~ toryi, to‘g‘ra ~ torya;

pr~rp: tuproq ~ turpāq//tirpāy, supra ~ surpā, kiprik ~ kirpik;

xš~šx: Badaxshon ~ badašxān, o‘xshaydi ~ ošxajdi;

br~rb: tebrat ~ terbāt, Sarvi ~ sävri;

lv~vl: holva ~ hāvlā;

ym~my: yog‘mir ~ jāmyir;

n~l: aylana ~ ājnālā;

r~t: gugurt ~ gurgut

Jaranglashish(Spontan o‘zgarish). suyak ~ sujäg, bilak~ biläg, sariq ~ sariy, o‘rdak ~ ordäg, o‘simlik ~ osimlig, o‘rgimchak ~ orgimčäg, o‘rdak ~ ordäg, kurak ~ kuräg.

Spirantizatsiya. yubordi ~ juvārdi.

Eliziya. Bo‘lsang ~ bosāñ, qilsang ~ qisañ, olsang ~ osāñ.

Denov qarluqlari shevasidagi ba‘zi xususiyat shuni ko‘rsatmoqdaki bu zonani alohida tadqiqotga ehtiyoji mavjud. Denov qarluqlari shevasining bu xususiyatlari A.Jo‘rayevning “dialektal zonalarga[6:74]” ajratishdagi Surxondaryo shevalarining ishonchsizlik terminini biroz bo‘lsada to‘ldirishga xizmat qiladi. Surxondaryo dialekt zonasini aniqlash uchun Denov tuman shevasi muhim ahamiyatga ega hudud hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021. –B.174.

2. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). Тошкент: Фан, 1985. – Б.15.

3. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.

4. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.– Тошкент: ЎзССР Фан, 1962. – Б. 102.

5. Turdialiyev A.X. Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir, Oltin bitiglar, 2022. №3.–В. 105-116.

6. Джураев, А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Ташкент: Фан. 1991. 74.

7. Носиров М. Сурхондарё шевалари бўйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. –Б. 67 - 69 .

8. Turdialiyev A.X. Denov qarluqlar shevasida ko‘plik affiksining qo‘llanishi. Ma‘mun akademiyasi. № 2023-6/4. –В. 207-209.

9. Xidraliyeva Z. Иқон шевасида феълнинг ўзига хос хусусиятлари. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал) 2022 йил декабрь оyi сони №12 (38).

MUNDARIJA

So‘zboshi Azimov Inomjon	3
I SHU’BA. “DAVLAT TILI HAQIDA”GI QONUNNI HAYOTGA TATBIQ ETISH MASALALARI	
Til elning boridur... Eltazarov Jo‘liboy	4
O‘zbek tilida ish yuritish tizimi taraqqiyoti Bobojonov Farhod	16
“Davlat tili haqida”gi qonunni hayotga tatbiq etish masalalarida terminologiyaning tutgan o‘rni Ibatova Amira	21
Davlat tili muammolari yuzasidan ayrim mulohazalar Abdurahmanov Shavkatjon, Babaxanova Dilorom	29
II SHU’BA. MILLIY TERMINOLOGIYA MASALALARI	
“Devonu lug‘otit turk” da taom tayyorlash uchun xizmat qiladigan buyumlarni anglatuvchi leksik birliklar xususida Dadaboyev Hamidulla	33
Sistem tahlilning yangi qirralari Jo‘rayev Qudrat	39
Metod, metodika va metodologiya haqida Rasulov Ravshanxo‘ja	42
Terminologiya fani taraqqiyoti xususida mulohazalar Abdiyev Murodqosim	46
Murodqosim Abdiyev va o‘zbek milliy terminologiyasining ayrim masalalari Turobov Abdurayim	50
Kashtachilik terminlarining genetik asosi va tarixiy-etimologik tarkibiga oid Bahriddinova Bashorat, Bahodirova Gulruh	56
Ekvonimlar va ularning terminologik tizimga munosabati haqida Ermatov Ixtiyor	61
Dilin kaybolan kelimeleri Mehmet Özeren	70
Zullisonaynlik an’anasining paydo bo‘lish omillari Muhitdinova Badia	75

Shevadagi ayrim eskirgan ismlar tahlili Yunusova Madina	303
Qarluq lahjasi shevalarining o‘rganilishi haqida Qodirov Umarjon	307
Iqon shevasida o‘tgan zamon fe’l shakllarining o‘ziga xos xususiyatlari Xidraliyeva Zoxira	312
Denov qarluqlari shevasida fonetik jarayonlar Turdialiyev Anvarbek	319
V SHU’BA. AMALIY VA TADQIQIY TILSHUNOSLIK MASALALARI	
Tilshunoslikning ayrim nazariy muammolari haqida Mirzayev Ibodulla	324
M.Koshg‘ariyning “Devoni lug‘oti-t-turk” asari va struktur-semantik tahlil masalalari Iskandarova Sharifa, Basoat Kimsanboyeva	327
Dialogik nutq va sukut Saidxonov Ma’murjon	333
Kompyuter va internet jargonining shakllanish xususiyatlari Nasrulloeva Nasiba	338
Affiksial pleonazmning yuzaga kelish sabablari haqida Jo‘raboyeva Gulrux, Shukriya Abdulboriyeva	344
Pretsedent matnlarda milliy- madaniy kod ifodasi Narziyeva Gulnoza	348
Vatanparvarlik ruhidagi she’riy matn ta’rifida lingvistik tahlil Boboyorov O‘rinboy	355
O‘zbek tilining ta’limiy korpusi Xudoyorova Nigora	361